

EGY PANNÓNIAI FÖLIRATRÓL

AZ ABÉCÉS FÖLIRATOK ÉRTELMEZÉSE

ÍRTA

LÁNG NÁNDOR

TISZTELETI TAG

RENDES TAGSÁGI SZÉKFOGLALÓ
FEOLVASTATOTT 1937. OKTÓBER 11-ÉN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST, 1946.

Kiadásra ajánlotta:

HUSZTI JÓZSEF r. t.

MORAVCSIK GYULA r. t.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A kiadásért felel Németh Gyula osztálytitkár.

Sylvester Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest. — Felelős vezető: Schlitt H.

Egy pannóniai föliratról.

Az ábécés föliratok értelmezése.

A Carnuntum területén végzett ásatásoknál Petronellben, a táborhely mellett épült polgárvárosban föltártak 1891-ben egy Dolichenus-szentélyt, amelyben az istent ábrázoló szoborművek neki szentelt oltárok között előkerült egy rejtélyes föliratú tábla, illetőleg annak két töredéke.¹ Ez a két töredék a fehér, finomszemcséjű márványból faragott táblának bal- és jobboldali része, a középső rész kitört, hiányzik. A táblán két sorban gondosan kivésott, a felső sorban 9, az alsóban 82 cm magas, szép monumentális írásban a latin alphabetum betűi olvashatók és pedig a baloldali (31,5 cm magas és 30 cm széles) töredéken fent A, B és a C betű fele, alul M, N, a jobboldalon (31,5×47 cm) fent H, I, K, L, lent T, V, X, Y, Z. A táblának hiányzó része két sorában nyilvánvalóan a D-től G-ig, illetőleg O-tól S-ig szóló betűket foglalta volt magában. Minthogy a betűk elrendezése mértani szabályossággal történt, könnyű a hiányzó töredékek nagyságát s így az egész föliratot táblának eredeti méreteit megállapítani: hossza kb. 130 cm volt, magassága 31,5, vastagsága 3 cm.

A föliratnak volt még egy harmadik sora: a két sorban elrendezett ábécé alatt, a jobboldali töredéken apró, csak másfél cm-es betűkben EX VISU olvasható. Bormann, a fölirat kiadója és az ő nyomán E. Kalinka² fölteszi, hogy ez a harmadik sor csakán jutott ránk, a az, hogy az „ex visu” előtt az elveszett középső rész alján még volt szöveg, mely az istennek, akinek a fölirat ajánlva volt, a szokás szerint kezdőbetűivel rövidített nevét és a tábla dedikálójának nevét tartalmazta volna (valami olyasféle: IOMD — G. Spurius Silvanus ex visu).

¹ Arch. epigr. Mitth. 16, 1893, 178 és 216 skv. fig. 15, 15a (Dell, Bormann) — OIL, III 11186. — Carnuntum, Führer 169 (Kubitschek—Frankfurter), Klio, 2, 1902, 235 (Hälsen) — A. H. Kan, Juppiter Dolichenus (1943) 73 no 94.

² Ath. Mitt. 17, 1892, 122.

Ezt a föltevést nem tartom valószínűnek, mert ha ki volt téve az isten neve, az általános szokás szerint kezdené a föliratot, miként például egy hasonló szerkesztésű római városi ábécés fölirat³ az IOMD (Jovi optimo maximo Dolicheni) teszi az első sort s ez után következik az alphabetum, és továbbá azért nem, mert a dedikáló neve a többi, rokon ábécés föliraton is következetesen hiányzik. Van a mi föliratunknak pl. Nápolyban szakasztott görög mása, mely két sorban adja az ábécét, utána csak az ex visunak megfelelő *ἑλίουατος τοῦ θεοῦ* olvasható; azaz rajta, mint a miénken sem isten, sem dedikáló neve nem szerepel. Az illető jámbor hívó ugyanis névtelen akart maradni — később látni fogjuk, hogy miért — amidőn ex visu, álomlátás következtében, egy istentől álmában vett parancs folytán, a márványtáblát a szentélyben felajánlotta, ahol az, mint nyersen hagyott hátlapja mutatja, a falba volt illesztve.

Mielőtt kövünk feliratának kultuszbeli értelmezésével foglalkoznánk, rá kell mutatnunk arra, hogy a rajta olvasható ábécé a maga 23 betűjével fontos adalékot szolgáltat a latin alphabetum kialakulásának történetéhez is. Van ugyan még néhány föliratos emléküink 23 betűs ábécével: két római titulus (az első az egyik Columbariumból,⁴ a másik a római S. Francesca Romana templomból⁵), egy aquileiai⁶ és egy puteoli fölirat,⁷ két, római biztonsági bronzzárra vésett alphabetum,⁸ egy mainzi hamvveder,⁹ meg négy téglá, köztük egy Szombathelyről,¹⁰ rákareolt ábécé sorokkal, de ezek egyike sem datálható olv. biztosan és pontosan, mint carnuntumi kövünk, amely a Kr. u. II. század végére, Commodus császár (180–192) korába tartozik. Legfőljebb a puteoli kő jöhet még tekintetbe, melynek kora a betűk alakja szerint, tehát nem föltétlenül biztos alapon¹¹ valószínűleg Hadrianus (117–138) idejére tehető, a többi emlék mind sokkal későbbi.

Az ólatin ábécé, mint Cicero (nat. d. or. 2. 37, 93) világosan mondja, csak 21 betűből állott, *unius et viginti formae litte-*

rarum. Ezek közül az *i* betű vocalist és semivocalist jelölt, amint az *u* és *v* hang jelölése is egyetlen jeggyel (*v*) történt. Claudius császár észszerű reformja (Diomedes, GL I, 422, 21, Donatus, GL 4, 367, 18, Tac. Ann. 11, 14), melyben a consonans *v* jelölésére is új betűjegyet (digamma inversum) rendelt el, halálával véget ért. Az alphabetum az *x*-szel végződött még a klasszikus korban is, mint ez Suetoniusnak (Aug. 88) Augustus császár titkos írásáról szóló tudósításából kitűnik, sőt még az I. század vége felé is azt olvassuk Quintilianusnál (Inst. or. I, 4, 9), hogy az *x* betű *nostrarum* (*litterarum*) *ultima x*. Ugyan csak ötféle értesülünk arról, hogy az *y* és *z* betűk, melyeket *incundissimas ex Graecis litteras*-nak nevez, *quibus nullae dulcius spirant* (Z, 10, 28) az első század folyamán kerültek használatba, azonban kizárólag a görög szavak átírásánál. De hogy ezt a két betűjegyet Pompeji pusztulásáig — hogy úgy mondjuk — hivatalosan még nem fogadták be, az iskolában addig nem tanították, azt a sok ábécés graffiti bizonyítja, melyet a pompeji iskolás gyerekek a házak falára firkáltak és karcoltak. Bennök egyetlenegyszer sem fordul elő *y* és *z*, a betűsorok mind *x*-szel végződnek. E két betűnek a latin alphabetumhoz való csatolására vonatkozólag épp a mi carnuntumi ábécés föliratunk szolgáltat fontos időbeli bizonyítékot. Ennek biztos commodusi kora mint terminus ante quem, kiegészítve a fentemlített puteoli titulusnak valószínű hadrianusi dátumával, bizonyossá teszi, hogy az új, 23 betűs alphabetum csak a Kr. u. II. században alakult ki,¹² hogy aztán a későbbi grammatikusoktól (Terentianus Maurus, de litteris 247) ilyképpen kodifikálva, az antik kor végéig érvényben, s változatlanul, 23 betűjével — még mindig külön *j* és *u* nélkül — származzék át az ókeresztény liturgiába és éljen maig is így a *Pontificale Romanum*¹⁴ előírásában, a templomszentelés szertartásában, amelynél a latin ábécé is szerepel.

Amilyen világosan értékesíthető föliratunk az írástörténet szempontjából, annyira homályos és nehezen magyarázható az ábécé rajta, mint templomban elhelyezett, az istenségnek szóló fogadalmi adományon. Mert hogy Juppiter Dolichenusnak szentelt donarium, azt lelőhelye, leletkörülményei, a vele együtt talált föliratok tanúsága és a rajta olvasható *ex visu* kétségtelenné teszik. De miért, milyen cézzal vésette a névtelenül maradt adományozó a márványra épp a betűsört, amelynek értelme rejtély számunkra, amelynek némasága ellentétben áll a számtalan egyéb, szentélyekből előkerült fogadalmi kövek szokásosan nyílt beszédű fölirataival? Azok ugyanis, ha

³ Röm. Mitt. 18, 1903, 80. (Hülse) F. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie (1925), 164, 21.

⁴ Röm. Mitt. 18, 1903, 74.

⁵ Röm. Mitt. i. h. 76.

⁶ Röm. Mitt. i. h. 80.

⁷ Röm. Mitt. i. h. 79.

⁸ Röm. Mitt. i. h. 73.

⁹ Röm. Mitt. i. h. 77.

¹⁰ Röm. Mitt. i. h. 84.

¹¹ Röm. Mitt. i. h. 78, 83, 166, 4, 5, 7. Desjardins—Römer, Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois (1879) 118, no 256. pl. LII.

¹² Cagnat, Epigraphie Latine 4, 5.

¹³ Kalinka, Ath. Mitt. 17, 1892, 122.

¹⁴ Mechlinae 1895, 350.

votumul, kérésként ajánlották fel, világosan megmondják, hogy a dedikáló vagy dedikálók milyen szándékkal, milyen célból szentelték azt a bizonyos követ, oltárt vagy szoborművet az istenségnek, *do, ut des*: a maguk vagy hozzátartozóik egészségeért, hivatal vagy méltóság eléréseért, háborúból való szerencsés visszatéréseért, a császár vagy előjáróik üdvéért stb. (*pro se et suis, pro itu et reditu, pro felicitate et incolumitate, pro salute imp. Caesaris v. domus divinae*) alapították; ha pedig votum solutumok, a kérés teljesülése után készültek, a *do cum dederis* elv szerint megnevezik az okot, amiért fogadalmukat most oltár vagy szobor állításával, vagy más adománnyal hálalás és örömet (*libens laetus merito*) beváltják: *quod gravi morbo liberatus, quod saluus et incolumis regressus est, ob victoriam, hostibus caesis, ob merces conservatas, ob honorem v. sacerdotium etc.*

Mivel feliratunk mitsem árul el rendeltetéséről, föltevésekre vagyunk utalva. Bormann,¹⁵ a kő kiadója, abból az elgondolásból kiindulva, hogy fogadalmi ajándék csak akkor lehet kedves az isten előtt, ha a följánlás célját, okát világosan fölűnteti, s így ezt, ha szavakkal nem teszi, érthetően kell hogy szemléltesse, úgy véli, hogy az ábécé a felajánlónak foglalkozását vagy tudását akarja megjelölni, azaz, hogy titulusunk föliratokat véső kőfaragónak, *marmorariusnak* lehetett az ajándéka, ki kenyeret adó foglalkozásának mesterségbeli remekével akart kedveskedni istenének, vagy esetleg egy *magister litterarius*é, ki írástudásának elemeit szentelte neki hálából. Ez utóbbi magyarázat egyébként a kisázsiai föliratokat kiadó Newtontól ered, ki az Apollon kalymnai templomában lett hasonló, de görög ábécés föliratról azt mondta, hogy „talán egy tanító-mesternek exvotója”. A föliratnak mesterségbeli remekműként való magyarázata modern gondolatnak az átvetítése az ókorba, amit a fogadalmi ajándékok ant. k. gyakorlata nem igen támogat. Mintha Bormann maga is ezt érezte volna, amikor egy más magyarázat lehetőségét is említi. Azt t. i., hogy az alphabetum az ajánláshoz szükséges, de az ajánlótól pontosan nem ismert szavak pótlásaként van alkalmazva, mivel a betűsor a *πάρτε στοιχεία*, az összes szavak alakításához való elemeket magában foglalja, közvetve tehát mindazt, amit a hívó istenének mondani akar s amit az istenség és csakis az, könnyen kiolvashat belőle.¹⁶ Szerinte így volna magyarázandó az egyik római colum-

¹⁵ Arch. epigr. Mitth. 16, 1893, 216.

¹⁶ Nyilvánvalóan Bormann ezen gondolata alapján mondja Veidinger Gy. (A keleti vallások emlékei Pannoniában, Budapest, 1930. 10.): Az egyik (carnuntumi) emléken az abc betűinek felsorolása van, azzal a valószínű elgondolással, hogy az isten a neki szóló imádságot az abc betűiből kiolvassa.

harium mellett talált márványtábla: CIL VI 6831, melynek mindkét oldalán négyszer-négyszer olvasható a latin ábécé s a hátlapon azonkívül még DMS (Dis Manibus sacrum). Az a körülmény azonban, hogy a márványlap alul szabálytalanul rézsútosan tört és hibás, s a betűsorok a kőnek törött formájához alkalmazkodnak s teljeselek, világosan mutatja, hogy nem eredeti fölirattal van dolgunk, hanem egy eldobott, értéktelen tört lappal, amelyen egy kőfaragó inas magát az írásban gyakorolta.¹⁷ A DMS is így került a kőre, gyakorlatként, mert ezt a három betűt kellett leggyakrabban a sirtáblákra vésnie, akár csak egy debreceni kőfaragónak az ABFRA (= a boldog feltámadás reménye alatt) betűket, amint egy római marmorarius cégtáblája is így szól (CIL VI, 9556) *DM titulos scribondos vel siquid operis marmorari opus fuerit hic habes*.¹⁸

Minthogy a carnuntumi alphabetumos titulus nem áll magában, hanem szépszámu teljes vagy részleges ábécés fölirat maradt ránk görög és római vázákön, köveken és graffitikben, sőt, a pogány antik szokás folytatásaként ókeresztény emlékeken is, értelmezésénél ezek tanúságát is figyelembe kell venni. Ezekkel az emlékekkel többen foglalkoztak: G. De Rossi,¹⁹ E. Kalinka,²⁰ Ch. Huelsen,²¹ F. Dornseiff,²² akik azonban a kövünk támasztotta kérdésre nem adtak kielégítő feleletet. Albrecht Dieterich, a neves vallástörténész is behatóan tárgyalta ezt az emlékesoportot,²³ a nélkül, hogy Alphabetzauber néven ismert magyarázatával, bármennyire apodiktikusan is adta elő, a kérdést megoldotta volna.

Dieterich szerint helytelenek elődeinek magyarázatai, az az eljárásuk, hogy az ábécés föliratok közül egyeseket mesterek vagy inasok íráspróbáinak, írásgyakorlatainak, másokat pusztán dekorációknak minősítenek, egy-kettőnél *sacralis* célt, a késő emlékeknel pedig szimbolikus értelmet tételnek föl, mert úgy gondolja, hogy az ábécés föliratokra vonatkozó értelmezés csak akkor lehet helyes, ha valamennyi emlékre egyformán és mindig illik, pedig — állíthatjuk vele szemben — ezek célzata a századok folyamán és az alkalmazás nagyon is különböző köréi-

¹⁷ Amint ezt már De Rossi (Bullett. di arch. crist. 1881, 131.) megállapította: essa ci offre gli esercizi d'un discente d'arte lapidaria. Kalinka föltevése, hogy ez ábécének szimbolikus értelme lehet (Ath. Mitt. 17, 1892, 122.), alaptalan.

¹⁸ Daremberg—Saglio, Dictionn. 3. fig. 4835.

¹⁹ Bullettino di archeol. crist. 1881, 130.

²⁰ Athen. Mitt. 17, 1892, 101.

²¹ Röm. Mitt. 18, 1903, 73.

²² Das Alphabet in Mystik und Magie² (Berlin) 1925.

²³ Rhein. Mus. 56, 1901, 77–105., Arch. für. Rel. Wiss. 7, 1904, 524. (= Kleine Schriften 1911, 202–233).

ben ugyancsak módosulhatott, amint nyilvánvalóan módosult, teszem azt akkor, amikor ez a szokás átszármazott a keresztény korba és liturgiába. Ő ezt sem fogadja el, hanem egy sorba állítván a *στοιχείων* igének bizantinkorú jelentését, az „elvarázsolni” jelentést a betű nevével, a *στοιχείοι*-nal — (az újjörögben *στοιχείων* annyit tesz mint szellem, kísértet, démon) — azt mondja, hogy miként az irodalom kezdetén ott van a varázsdal, varázsigé, miként eleinte, az analfabéta ember szemében az írás valami esodás, rejtelmes, titokzatos művészet, úgy az ősi népi felfogás mindenütt, Kelettől az északgermán népekig az érthetetlen írásjegyeknek (runáknak) mágikus varázserőt tulajdonított; innét van, innét érthető, hogy a betűket, betűsorokat apotropaikus vagy defixiók célzattal lehetett használni; azóta is mindvégig így kell tehát emlékeinkben azokat, valamennyit, érteni és értelmezni, hogy mint mágikus, varázsszerű jegyek a démonok elűzésére, baj vagy megigézés elhárítására szolgáltak, avagy mint defixiók, elátkozási jegyek az ellenség megrontására alkalmazták. Ez az Alphabetauber, mely szerinte a graeco-italiai kultúrkör minden ábécés emlékére érvényes; azaz a Kr. e. VI. századi vázán, vagy a római császárkori márványtáblán olvasható ábécé éppúgy, mint az ókeresztény emlékeken szereplő latin és görög alphabetum sem egyéb, mint apotropaion, mágikus, bűvös hatású védelem a gonosz szellemek ellenében.

Neves kutatók²⁴ ábécés emlékek kapcsán gyakran utalnak a Dieterich-féle Alphabetauberre, a nélkül azonban, hogy világosan jeleznék, vajjon helyesnek tartják-e azt a magyarázatot, s így mindenképpen érdemes a kérdésnek elemzése és tisztázása.

Nem szólva arról, hogy Dieterich varázslatos célzatot, Alphabetaubert lát ott is, ahol, miként azt Hülsen, De Rossi és mások kétséget kizáró módon kimutatták, egyszerűen iskolásgyerekek firkálásával, vagy a rendszeres betűkombinációk esetén az antik auctorok (Quint. Inst. or. 1, 1, 25) tudósításaiból ismeretes iskolai írásgyakorlatokkal,²⁵ máskor meg fölíratvésők írásainak íráspróbálgatásaival, avagy téglavetők játékos karcolataival, a zárokra alkalmazott ábécés vereteken pedig a biztossági zár titkos beállíthatásával van dolgunk,²⁶ az ezeken

²⁴ Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1926) 119. Ruggiero, *Dizionario epigrafico* s. v. *Dolichenus*, II, 1936. Wissowa, *Religion u. Kultus d. Römer* (1912) 352. 7. Dornseiff, i. m. 77. stb.

²⁵ Dornseiff, i. m. 17. Anm. 2.

²⁶ Röm. Mitt. 18, 1903, 73. sk. (Hülsen. A római történetnek és intézményeknek ez a kiváló kutatója tanulmányában megállapítja, hogy az alphabetum varázsszerűről föltételezett hit római földön egyáltalában nem létezett.)

felül fennmaradó ábécés emlékeknek kizárólagosan mágikus célzatú magyarázatát sem lehet elfogadni.

A ránkmaradt száz meg száz görög-római apotropaion közt van több márvány- és terrakottarelief,²⁷ arany-ezüst médaillon, nyaklánc, gemma,²⁸ továbbá a római Mater deum magna-szentélynek in situ talált mozaikja,²⁹ amelyek valóságos mintakollekcióban mutatják be mindazt a sokféle tárgyat, fegyvert és szerszámot, ásványt és állatot, testrészt és gesztust, amit varázslat és gonosz szellemek elleni védelemre hatásosnak tartottak, de mágikus betűsört, avagy egyes betűket hiába keresünk rajtuk. Ha olyan általános lett volna azoknak ilyen célra való használata, amint azt Dieterich állítja, legalább egyik-másik emléken szerepelniének. Igaz, vannak betűkkel vagy betűcsoportokkal teleírt apotropaionok: a gnosztikus Abraxas-gemmák³⁰ és a szintén keleti eredetű amulettek, amelyek az ú. n. Ephesiae litterae-, *Ἐφεσίου γράμματος*-kal³¹ vannak teleröve, ámde ezeknek sajátossága, s ebben látom az alapvető, döntő jelentőségű különbséget, mely őket a többi betűs, ábécés-emléktől elválasztja, az, hogy nem ábécés fölíratok, hogy soha sem mutatják az ábécé rendjét, hanem az egyes betűket összevissza, érthetetlen, néha kiejthetetlen szócsoporthoz foglalva tüntetik fel. Varázsszerűk épp abban rejlik, hogy lehetetlen rendű betűcsoportjaikat éppoly nehéz kimondani, mint ismételni, eltanulni.

Az ábécés fölíratok megfajlásának legfőbb akadálya, hogy az antik írók nem igen szólnak róluk. Csak későn, Kr. u. 200 körül kapunk ide vonatkoztható adatot, mégpedig keresztény írónál, Clemens Alexandrinusnál.³² A hellenisztikus korú kerkyrai Apollodorosra való hivatkozással idézi Branchos jósnak himnuszát, amellyel az a miletosiakat a dögvésztől megmentette. Branchos babérleveleket szórt a tömegre s így kezdte énekét: Kérjétek, gyermekek, a messzelövő istent és a messzelövő istennőt! Amire a nép kórusban ezekkel a szavakkal válaszolt:

βέδν ξάψ χθώνι πλῆκτρον σφίγξ
ναῖξ βίχ θύεινς φλεγμο δρόνφ

²⁷ Woburni márványrelief: Daremberg—Saglio, *Dictionn.* II, fig. 2887. Cagnat—Chapot, *Manuel d'arch. rom.* II, fig. 449. — Nápolyi terrakotta-relief: Daremberg—Saglio, i. m. I, fig. 305.

²⁸ Keresi collier: Daremberg—Saglio, i. m. I, fig. 310. Médaillon: Cagnat—Chapot, i. m. II, fig. 451.

²⁹ Bienkowski, *Eranos Vindobonensis* (1893) 286. Leipoldt, *Religionen in d. Umwelt d. Urchristentums* (1926) fig. 156.

³⁰ Daremberg—Saglio, i. m. I, fig. 21—23.

³¹ Samter, *Religion d. Griechen* (1914) fig. 37. Daremberg—Saglio, i. m. I, fig. 303.

Ennél a le nem fordítható, mert nagyjából értelmek nélküli betűcsoportokból alkotott két sornál az a jellemző, hogy mind-egyik az ábécének 24 betűjéből áll, azokból vannak az érthetetlen szó-, ill. betűcsoportok összeállítva. Ott nyilvánvalóan az ábécében, annak kétszer ismételt teljességében, de egyúttal betűinek szándékos összevisszaságában rejlik a varázslatos cél és erő, éppúgy, mint az Abraxas-gemmák vagy az Ephesiae litterae hókus-pókuszos betűcsoportjaiban. Ezek a betűkonglomerátumok, amelyeknek összeállítását, összeállításuknak titkát csak egy ember, a varázsló, vagy a jó ismeri, amelyeknek minden rendtől eltérő, különös, alig ismételhető csoportosítása érthetetlen és titokzatos, tehát varázslásra alkalmas, a mágia körébe tartoznak. Velük szöges ellentétben állóknak látom a carnuntumi s a vele rokon néhány fölíratot, mert azok gondosan megőrzik az ábécé hagyományos és állandó, mindenkinek ismert rendjét, melyet bárki, még a gyermek is könnyen elmondhat. Alphabetumainak világos, közismert rendje híjával van a titokzatosságnak, rendkívüliségnek, bonyolultságnak, ami a varázsigéknek kritériuma. S azért ki is kell őket venni a mágikus formulák köréből s más körben keresni alkalmazásuknak nyitját.

Erre nézve utba igazít eredetük, hovatarozásuk közössége. A carnuntumiról már elmondottuk, hogy Juppiter Dolichenus kápolnájának felszereléséhez tartozott. Rajta kívül még három titulus tartozik ide. A carnuntuminak legközelebbi rokona a római forum melletti Santa Francesca Romanában 1901-ben talált márványtábla,³² melynek két sorba foglalt 23 betűs alphabetuma fölött az ajánlás: IOMD félreérthetetlenül mutatja, hogy ugyanennek az istenségnek valamelyik szentélyéből való. Szerkesztésében és elrendezésében pontos, de görög szövegű mása pannóniai kövünknek a már említett nápolyi fölírat,³⁴ amelyen a két sorba foglalt görög 24 betűs ábécé után az *ex visu*-nak megfelelő *κατασκευαστος τοῦ θεοῦ* olvasható, úgyhogy kiadója, Hülsen, fölötte valószínűnek tartja, hogy ezt az anathémát dolichenushívő ajánlotta föl. Ha nem is biztos, hogy épp ennek az istennek szólt, bizvást föltehető, hogy szíriai baalnak volt dedikálva: a sinus Puteolanus kikötővárosainak nagyszámú szíriai kereskedelmi telepein a fölíratok tanúsága szerint a keleti kultuszok nagyon el voltak terjedve.³⁵ Innét való a harmadik, Puteolából származó, a carnuntumival alakra és

írása szerint is szorosan egyező titulus,³⁶ amelyen a latin, négy sorban elhelyezett ábécét kétoldalt odavéssett és festéssel részletezett koronás kígyópár szegélyezi. Az antik hívő ezekről a kígyókról természetesen rögtön tudta, hogy kinek szól az ajánlás, de nekünk sem rejtély, mert az ágaskodó kígyónak ez a tipikus alakja keleti istenekre utal, Sabaziosra, vagy még inkább Dolichenusra, kinek egy moesiai fölíratos köve³⁷ reliefben a fenti típus mását tünteti fel. A kígyó jellemző módon Dolichenus több más emléken is szerepel: a szófia múzeum háromszög alakú bronzlemezén,³⁸ a szíriai Mashtalában talált felíratos reliefen,³⁹ a chesters-i (Cilurnum) torsón, melyet eddig tévesen Kybele-szoborhoz tartozónak vélték, de amely kétségtelenül Dolichenus-szobor talapzatának töredéke.⁴⁰ Végelemzésben tehát mind a négy fontos ábécés fölírat Keletre utal. Ha nem is tulajdoníthatjuk mind a négyet teljes bizonyossággal Dolichenusnak,⁴¹ annyi kétségtelen, hogy egytől-egyig keleti kultusszal, keleti vallással vannak kapcsolatban.

Ezek a keleti vallások misztérium-vallások s így a szentélyeikben előforduló rejtélyes ábécé-folíratokban természetesebb, észszerűbb misztikumot, mint mágiát keresni. Két szentély tanúságának szembeállításával akarom tételtemet magyarázni. Mindkettő keleti istenségek és kora szerint nem esik messze egymástól. Az egyik az Antoninus-korabeli római, már fentebb említett Mater deum magna-templomnak (az ú. n. basilica Hilariana-nak) eredeti elhelyezésében, a küszöbnél talált mozaikképe (l. 29. jegyzet), melyet magyarázó fölírat kísér. A másik a nemrég föltárt Dura-Europosnak művészeti és vallástörté-

³² Röm. Mitt. 18, 1903, 73. Kan, Juppiter Dolichenus (1943) 123 no 213.

³³ Karaorman. Kan i. m. 51 no 11.

³⁴ Germania 22, 1938, 12. Taf. 4. (Kazarow.)

³⁵ Cumont, Études syr. 192, fig. 69.

³⁶ Laureac Aquincenses II. (Diss. Pann. II, 11) 177. 59. jegyzet (Láng). V. ö. Kan i. m. 131. no 237. G. Macdonald, Proceedings Soc. Antiqu. Scotl. 66 (1931—2) 276. — Kígyók szerepelnek tartókul a háromszögletes Dolichenus-votívtáblákon, melyeket Brigetióból, Mauer a/d. Urnból és Zugmantelből ismerünk (Kan i. m. no 80, 119, 120, 292). — A Mithras-kultuszban szereplő kígyókról: Öst. Jh. 1936, 30 (Swoboda).

⁴¹ Hülsen (Klio, 2, 1902, 235) érdekesen kommentálja a fentemlített S. Francesca Romana-i ábécé-folíratot: Man wird es nach dem neuen Funde nicht als Zufall betrachten können, dass der Gebrauch des Alphabets zu sakralen und mystischen Zwecken sich im Kulte des Dolichenus ... findet. Es scheint mir dem Charakter der unglaublich schreibfaulen (Mommsen RG V, 460) Syrer angemessen, dass sie die Gepflogenheit hatten, ihrem Baal manchmal das Alphabet inschriftlich zu stiften, woraus sich der Gott dann selbst alle möglichen Gebete und Wünsche zusammenstellen konnte.

³² Dornseiff, i. m. 69. Hild: Daremberg—Saglio II, 639, b.

³³ CIL VI 36790. Hülsen, Röm. Mitt. 18, 1903, 80.

³⁴ Röm. Mitt. 18, 1903, 74. V. ö. hozzá Dieterich, Arch. f. Rel. Wiss. 7, 1904, 524 = Kleine Schriften 229.

³⁵ Parvan, Nationalität d. röm. Kaufleute. 112.

neti szempontból egyaránt nagyfontosságú, a Kr. u. I–III. századból való emlékei közé tartozik. Ott, az Euphrates-menti szíriai városban az eddig ismert legrégebb (Kr. u. 232), bibliai jelekkel kifestett keresztény templom, egy Mithraeum, egy Dolichenum, egy zsidó zsinagóga és különféle görög-római és szíriai szentélyek⁴² szomszédságában foltarták a palmyrai istenségek szentélyét, melynek freskói különböző istenségeket s nekik áldozó hívőket ábrázolnak, a Kr. u. III. századba datálható képsor alá pedig oda van festve a teljes görög alphabetum. Ez az első, egyetlen ábécés fölírat, melyet eredeti elhelyezése helyén ismertünk meg s azért tanúsága különösképpen jelentős.⁴³

A Kybele-templom mozaikképe, melynek mágikus célzatát fölírata: *Intrantibus hic deos propitios et basilicae Hilarianae* világosan kimondja, védelmet akar biztosítani a bazilikának nevezett szentélynek és látogatóinak, s azért lándzsától átdöfött szem körül (malocchio) ábrázolja azokat az állatokat, dolgokat (skorpió, kígyó, bagoly, oroszlán, medve, olajág stb.), amelyeknek az antik néphit Keleten, Egyiptomban és Elő-Azsiában éppúgy, mint a graeco-latin kultúrkörben az írók és az emlékek (amulettek, phylakterionok) tanúsága szerint bajhárító, démonűző varázserőt tulajdonított, amelyek vizuálisan kifejezett varázsigék voltak. Az apotropaionok e gazdag, klaszikus együttesében betűnek vagy betűcsoportnak nyoma sincs. Ha mármost egy másik, szintén keleti istenségnek ugyanabból a korból való szentélyében, Dura-Europosban, másfajta ábrázolásokkal kapcsolatban teljes rendű ábécét találunk, amely a palmyrei trias és más istenképek, meg áldozati jelenetek alatt a szó szoros értelmében aláírásként van alkalmazva, joggal feltehetjük, hogy itt más értelemben szerepel. Miként amott a felírat a mellette ábrázolt mágikus jelképek értelmének szavakba foglalását adja, úgy itt is az alphabetumos aláírást a képsorral kell kapcsolatba hoznunk. Mivel pedig ez nem varázsjelekből áll, hanem isteneknek és szent ritusoknak ábrázolásából, amelyet az aláírás nyilvánvalóan magyarázólag kísér, már nem gondolhatunk primitív apotropaikus,⁴⁴ hanem valami fejlettebb, szimbolikus célzatra. Van is rá alapunk, adatunk.

⁴² O. Eissfeldt, *Tempel und Kulte syrischer Städte in hellenist. röm. Zeit* (1941) 113 sk. *Gnomon* 1937, 231, 234.

⁴³ F. Cumont, *Fouilles de Dura-Europos* (1926) 119. pl. XLIX. — Leopoldt, *Die Religionen in der Umwelt des Urchristentums* (1926). XV. u. Abb. 114.

⁴⁴ F. Cumont az előbbi jegyzetben idézett helyen kizártnak mondja azt a lehetőséget, hogy a képsor alatt levő ábécének a templomavatás ceremóniájához lett volna valami köze, hogy a betűsört apotropaikus célzattal alkalmazták volna a templomavatásnál szokásos exorcizálásnál,

E korban írja a Tertullianus neve alatt járó *adversus omnes haereses* (15) ismeretlen, a gnosztikusok ellen hadakozó szerzője, hogy az igazság teljesen és tökéletesen az ábécé betűiben foglaltatik: *... novam haeresin ex Graecorum alphabeto componentes. Negant enim veritatem sine istis posse litteris inveniri, immo totam plenitudinem et perfectionem veritatis in istis litteris esse dispositam.*⁴⁵ A gnoszisz misztikus tanai keleti szíriai elemekkel vannak szaturálva. Keleten pedig az ábécének régtől fogva nagy volt a tekintélye, mert az írást ott isteni találmanynak, Babelben Nebo, Egyiptomban Thot-Isis adományának tartották, melyet a papok rendje titokként őrzött s csak felnőttekkel, kiválasztottakkal közölt, ellentétben Görögországgal, ahol az írásnak nem volt istene, *εἰσιργε*-e — annak Keletről való átvételét el is ismerték a betűk elnevezésével: *γομάματα* (Her. 5, 58) — és ahol annak tudása és tanítása nem volt korlátozva. Keleten az írásjegyeknek isteni eredetük folytán szent, misztikus jellegük volt, minden tudás és bölcsesség szimbólumait látták bennök. A betűmisztika onnan származott, ahonnan a betűk: Keletről, és ez a misztika a keleti hatások hullámaival terjedt el, amelyek már régebben, de különösen Nagy Sándor óta az antik világot elárasztották.⁴⁶ Ha mármost tudjuk, hogy a szóbanforgó alphabetumos fölírataink, a caruntumi és főntebb felsorolt társai, szíriai kultuszokból erednek — a dura-europosi szintén szíriaiak számitandó — lehetőnek kell tartanunk, hogy a gnosztikus gondolat, amely szerint az ábécé magában foglalja az igazság teljét, szolgált alapul a betűsornak rituális alkalmazásához. Az alphabetum misztikus értelméről, mély tartalmáról szóló gondolat egyébként a Hieronymus keresztény irodalomtörténetét folytató Gennadiusnál (V. század) is előfordul,⁴⁷ ki a kolostoralapító Pachomiusról megjegyzi: *scripsit et ad collegas... epistulas, in quibus alphabetum mysticis tectum sacramentis velut humanae consuetudinis excedens intelligentiam clausit.*

Gennadiusnak és Pseudo-Tertullianusnak az alphabetum misztikus értelméről adott tanúságtételét kiegészíti a betűszimbolika klasszikus példája, az apokalyptikus *ΑΩ*, amely — jellemző módon — éppúgy, mint a dura-europosi és a dolichenusi alphabetumok, keleti eredetű, Kis-Azsiából való. Ott írta, kis-

még pedig annál az egyszerű oknál fogva, mert a freskó és az alatta levő ábécé sokkal későbbi a szentélyépítésnél, a szentélyavatásnál. Tehát az ábécé nem mágikus, exorcizáló jellegű, hanem más értelme kell, hogy legyen.

⁴⁵ Dieterich, *Rhein. Mus.* 66, 1901, 100. v. *Kleine Schriften* 223.

⁴⁶ Dornseiff i. m. 155.

⁴⁷ *Script. eccl.* 7. E. Kalinka, *Ath. Mitt.* 17, 1892, 124. Dornseiff, i. m. 71.

ázsiai egyházközségekhez intézte János evangelista Apokalypsisát, amelyben ünnepélyesen háromszor is elmondja a Messiással: 1, 8. *ἐγώ εἰμι τὸ ἀλφα καὶ τὸ ὦ, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ* — 21, 6 *ἐγώ εἰμι τὸ ἀλφα καὶ τὸ ὦ, ὁ πρῶτος καὶ τὸ τέλος* — 22, 13 *ἐγώ εἰμι τὸ ἀλφα καὶ τὸ ὦ, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ὁ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος*, ami nemcsak azt jelenti, hogy én vagyok a múlt, jelen és jövő; a kezdet és a vég, azaz a pogány-antik Aion istennek megfelelő keresztény aeternus deus, hanem a betűsor e rövidített, összefoglaló jelzésével tudomásul adja, hogy ő a mindenség; a *κόσμος* első *συναγωγῆς*-jától az utolsóig bennfoglalja minden,⁴⁸ amint Pseudo-Tertullianus fentidézett helye folytatásában mondja: *... totam plenitudinem et perfectionem veritatis in istis litteris esse dispositam. Propter hanc enim causam Christum dixisse „Ego sum A et Ω“*. De Rossi⁴⁹ a IV. század óta labarumokon, érmeiken és képeken sűrűn szereplő *αω*-ban, mely szerinte l'equivalento preciso dell'alfabeto, az isteni ígének, a keresztény tan elemeinek szimbolikus megjelölését látja s a Dieterich-féle mágikus, Alphabetzauber-es értelmezéssel ellentétben így magyarázza az ókeresztény sírköveken és vázákön előforduló ábécék használatát.

Kiindultunk volt abból, hogy egy szíriai isten paunóniai szentélyébe alphabetumos fölírat került el, amely az istenségnek följajánlott anathema. Iparkodtunk kimutatni, hogy az ábécé a fölíraton nem mágikus célzattal, hanem misztikus értelemmel alkalmaztatott. Különböző tanúságokkal igazolhattuk, hogy a betűsornak misztikus jelentésben való használata Keletről, Szíriából származott át Nyugatra. Ha meggondoljuk, hogy az első keresztény egyházközségek kis- és előázsiai népek körében, szemiták, szíriaiak, phrygiaiak stb. között alakultak, amely népek vallásai mély és megnyugtató engesztelési és másvilági tanaikkal, rítusaik és liturgiáik szépségével nagy hatást és vonzóerőt gyakoroltak, érthetőnek fogjuk találni, hogy a keresztény egyház e keleti vallásokból bizonyos dolgokat átvett és azokat új értelmezéssel saját rituáléjába átültette.⁵⁰

Ezt tartva szem előtt, nem csodálkozhatunk, ha az alphabetum használatával az ókeresztény egyház szertartásai körében is találkozunk. A Sacramentarium Gregorianum liturgi-

⁴⁸ Dornseiff, i. m. 123. Dieterich, Kleine Schriften 223.

⁴⁹ Bul'ettino di archeologia crist. 1881, 140.

⁵⁰ Innét van — mondja Cumont — (Die orient. Religionen im röm. Heidentum, 1910, XII), hogy a kereszténységben és a keleti misztériumos vallásokban közös rítusok kutatása rendszerint a hellenisztikus Keletre utal bennünket, ez szolgáltatja a meg nem fejtett rejtélyek megoldásához a kulcsot.

kus kézikönyv, mely a régóta gyakorolt főpapi szertartásoknak a VIII. században történt kodifikálását adja, a temp'oms-entelés cselekményei közt előírja — mint ez a Pontificale Romanum szerint ma is változatlanul érvényes — hogy a püspök a templom padozatán a hamuval hintett crux decussata-nak (Andráskeresztnek) egymást a hajó egész szélességében keresztet két vonalába pásztorbotjával némán, kísérő szavak nélkül beírja a latin ábécé 23 és a görög ábécé 24 betűjét, amint azt a római Basilica dei Santi Apostoli padlózata tartós ábrázolásban is mutatja. Dieterich Alphabetzauber-es nagy tanulmányát⁵¹ e szertartás leírásával zárja, lenyomtatván hozzá a Pontificaléből a két alphabetum alkotta kereszt rajzát. Az egész természetesen szintén mágikus szelleműzésnek minősíti, aminek bővebb megokolását feleslegesnek tartja, mert ezt a magyarázatot számára kötségtelenné teszi az a körülmény, hogy a templomszentelés folyamán, az ábécé-írás után ördögűzés következik, amikor t. i. a püspök e szavakkal szenteli meg, ille'őleg avatja démonűzőkké a sót és a vizet: *Exorciso te, creatura salis... aquae, ut sanctificeris... ad expellendas omnes daemonum tentationes... ut repellas diabolum a terminis iustorum, ne sit in umbraculis huius ecclesiae et altaris*.⁵² Majd hozzáfűzi Dieterich: Wie die Alphabete offiziell von der Kirche ausgedeutet werden, weiss ich nicht. Ez nyilvánvalóan nem érdekli — ami egyházi rítusról lévén szó, mindenesetre különös eljárás. Ámde Dieterichnek egyetlen érvét, bizonyítékát megdönti az a tény, hogy a szertartásban az alphabetum leírása és az exorcismus nem közvetlenül egymás után következik, amint ő a dolgot beállítja, nem két folytatásos cselekmény: a kettő nem is kapcsolható össze, mint ő teszi, mert az ott két külön, egymástól független rítusrészlet, amelyek közbeiktatott, más tárgyú szertartással, az oltárszenteléssel vannak egymástól elválasztva.⁵³ Ellene mond a Dieterich-féle értelmezésnek az ábécés-kereszt írásakor énekelt antiphona is. Ez a kísérő karének tudvalevőleg mindig az illető liturgikus cselekményre vonatkozik: a szóbanforgónak szövegében (I. Cor. 2, 11. *Fundamentum ponere... Domus Dei, porta Coeli*)⁵⁴ pedig szelleműzésnek, vagy hasonló gondolatnak nyoma sincs.

Ha az Alphabetzauber szerzője figyelembe vette volna a liturgia-kommentárokat — hivatalos egyházi magyarázat, mint Dieterich fölteszi, nincsen is — látta volna, hogy egyikük sem hozza

⁵¹ Rhein. Mus. 66, 1901, 77 sk. = Kleine Schriften 202 skv.

⁵² Pontificale Romanum (Mehliniae 1895) 352.

⁵³ Pontificale Rom. 351. Mihályfi Ákos, A nyilvános istentisztelet, 1933, 193 skv.

⁵⁴ Pont. Rom. 348.

összefüggésbe az ördögűzőnek vízzel és sóval, világos szavak kísértében végzett szertartását az ábécé írásával, pedig utóvégre ezen a téren az ő véleményüket mégis csak számba kell venni. Egyesek⁵⁵ szerint azért írja a püspök az ábécét görögül és latinul — régebben még héberül⁵⁶ is — a templom padlójára, hogy a keresztény tannak a maga két (illetve három) fő nyelvén való szimbolikus jelzésével kifejezze, hogy ezt a tant minden nyelven kell hirdetni s hogy Krisztus országába minden nemzet hivatalos. Ildefonso Schuster, milánói bíboros-érsek, kinek Liber sacramentorum-ja a vezető liturgia, a hamuba írt betűs keresztben Krisztus monogramját látja,⁵⁷ melynek kísérő apokaliptikus betűiből (αω) fejlődött ki a teljes alphabetum írása, s miként — mondja — a katechumenek tanítását az αω-s emblémával kezdték,⁵⁸ úgy és azért írták a initiatiót u'ánzó templomszentelésnél ezt, a tant jelképező emblémát, ill. az ezt feloldó teljes betűsört a templom padlójára, ami annak megszentelését jelenti, az ábécé a tant jelenti, mert általa történik a tanba való bevezetés; ezt jelképezi. Ugyanezen okból találjuk a tant jelképező αω-t, ill. az egész ábécét ókeresztény sírkövekre, meg keresztelő edényekre írva. Az ábécé hamuba írásában az egyházi magyarázók általában szimbolikát, nem pedig mágikus célszót látnak. A püspök a templomszenteléskor András-kereszt alakjában a földreszórt hamuba pásztorbotjával azért írja be az ABC összes betűit, hogy „jelképesen kifejezze: itt a templomban a gyarló, hamuba omló ember megkapja az Írás teljességét, az egész kinyilatkoztatást, hogy eljusson a pásztor (egyház) irányításával mindennek Kezdetéhez és Végéhez, az Alfához és Omegához”.^{59/60} Egy szóval az ábécé jelképezi a vele leírható egész keresztény tant, az Írás teljességét.

Rossi és Leclercq⁶⁰ szerint a hamukereszt a római agri-mensortól a fölmért területekbe rajzolt crux decussata vonalainak felel meg, amelyekben betűkkel jelezték volt a m'reteket, a ritus tehát a római consignatiós eljárásnak volna utánpótlása s a terület birtokbavételét jelenti. Ez a római párhuzammal való magyarázat azonban nem helytálló, hisz a területnek birtokba-

⁵⁵ Pl. V. Thalhoffer, a Handbuch d. kath. Liturgik neves szerzője Wetze — Weiler Kirchenlexikon-jában, 7, 727. A hazaiak közül dr. Takáts Ernő szíves levélbeli közlése szerint.

⁵⁶ Cabrol — Leclercq, Dictionn. d'archéol. chrétienne et de liturgie. S. v. abécédaire 57: quia ecclesiastica doctrina Hebraico, Graeco Latinoque sermone utitur, maxime ideo a quibusdam episcopis tria haec alphabeta conscribuntur.

⁵⁷ Lib. sacram. I. 164.

⁵⁸ Cabrol, Dictionn. I. h. 53.

^{59/60} A Szív (szerk. Reisz Elemér S. J.) 39, 1945. 22. szám. 2.

⁶⁰ Bull. di arch. crist. 1881. 128 és Cabrol, Dictionn. IV, 1. 389.

vétele már a templom építése előtt megtörtént. A hamukeresztbe írt ábécé sem birtokbavételt, sem mágikus célt nem jelent, hanem jelképezi a krisztusi tant, amellyel a templomot megszentelik, amelynek a templom szolgál.

A modern liturgikusok értelmezésének a magva abban rejlik, hogy az alphabetumban a keresztény tan két, ill. három fő nyelvének jelzését és mindenekfölött magának a keresztény tannak jelképét, rövidített, potenciális foglalatját látják. Ezt a fölfogást határozottan és világosan megerősítik a régebbi, középkori egyházi írók. Jacobus a Voragine (XIII. sz.) Legenda aurea-jának⁶⁰ magyarázata: *In pavimento alphabetum scribitur, quod quidem repraesentat... articulos nostrae fidei... Ecclesiae enim pavementum est nostrae fidei fundamentum; elementa, quae inscribuntur, sunt articuli fidei, quibus rudes et neophyti... in ecclesia erudiuntur.* A X—XI. századi Hugo a Sancto Victore szerint⁶¹: *Descriptio alphabeti, simplex doctrina fidei... In pavimento alphabetum describitur, quando populus prima ac simplici doctrina fidei initiatur.* Ugyanilyen határozottsággal, félreérthetetlenül nyilatkozik a ritus szimbolikájáról legrégebbi tanúnk, a IX. századi Remigius Antissiodorensis (Auxerre-i) francia beneés Tractatus de dedicatione ecclesiae-jében⁶²: *Pontifex alphabeti ordinem... sub certae significationis mysterio describit. Quid autem per alphabetum nisi initia et rudimenta doctrinae sacrae intelligi convenit?*

Egyszóval az alphabetumnak szimbolikus jelentése van: a betűsor a belőle alkotható szavakból álló doctrina sacra-t helyettesíti, jelképezi. De Rossi az ábécés hamukeresztet a római földmérők consignatiós eljárásából származtatta, tévesen, mint föntebb említettük. Helyes azonban értelmezésének alapföndolata, hogy a ritus eredetét antik előzményekben kell keresnünk. Csakhogy itt nem szabad Rómára szorítkoznunk, hanem messzebbre kell tekintenünk: Keletre, ahonnan az őskereszténység, mely ott fejlődött, a környező vallások szertartásaiból köztudomás szerint sok dolgot átvett liturgiájába. Oda utal a szíriai istenségek szentélyeiből származó carnuntumi és a vele rokon többi ábécés fölírat, valamint a dura-euoposi templom vallásos freskói alatt olvasható görög alphabetum.⁶³ Ezeket De Rossi nem ismerte, mert csak a Bulletino de archeologia cristiana-ban 1881-ben e tárgyról közzétett tanulmánya utáni évtizedekben, halála után kerültek napfényre.⁶⁴ Világos, hogy nekünk az

⁶⁰ De dedicatione ecclesiae c. szakaszában. Graesse³ (1890) 852.

⁶¹ Migne, Patrologia Latina 176 col. 441.

⁶² Migne, PL 131, col. 851.

⁶³ Leclercq: Cabrol, Dictionn. I. 2. 1602.

⁶⁴ A carnuntumi 1891-ben, a nápolyi görög felirat 1894-ben, a S. Francescáné 1901-ben, a puteoli 1896-ban.

őkeresztény templomdedicatiós alphabetumokat ezekkel a szintén sacralis jellegű fölíratokkal kell párhuzamba állítanunk, annál is inkább, mert korbelileg is összetartoznak.

Láttuk, hogy a pogány szentélyekből származó ábécés fölíratok mágikus, démonűző (értelmezésének ellentmond az antik apotropikus emlékek eltérő jellege, valamint a betűs emlékek összevetéséből és a kerkyrai Apollodoros tanúságából leszűrt elvi megállapításunk, hogy mágikus célzathoz összevissza való, értelmetlen, nehezen recitálható betűcsoportokat használtak, nem pedig az ábécének közismert, könnyen elmondható, állandó rendű egymásutánját. És láttuk másfelől, hogy a keresztény templomszentelésnél alkalmazott latin-görög alphabetumokat a középkori liturgikusok egyértelműleg misztikusan, szimbolikusan, az isteni ige, a doctrina sacra jelképének magyarázzák. Ez az egyértelműség nyilvánvalóan a ritushoz fűződő hagyomány szigorú megőrzésének következménye, mert egyéni, spekulatív értelmezés esetén föltétlenül egymástól eltérő magyarázatokhoz jutottak volna.

Ha mármint az összes kutatók, Dieterichék is, az őkeresztény alphabetumokat hangsúlyozottan a pogány ilyenmő fölíratokkal állítják párhuzamba, jobban mondva ez utóbbiakból származtatják s ha tudjuk, hogy az őkeresztény egyház a pogány kultuszokból való kölcsönvételeinél az otthonos, a néptől megszokott ritusokat és szimbolumokat az új tan megkedveltetése, népszerűsítése érdekében tudatosan hasonló értelemben vette át — elég a számos példa közül a legközönségebbeket: az aqua lustralis, a tömjénezést, a manus velatae-ek említésünk — joggal következtethetünk arra, hogy ebben az esetben is az történt, azaz, hogy az őkeresztény templomok padlójára írt alphabetumokat ugyanúgy s azért tekintették e tan jelképének, amint s amiért az antik szentélyekben is ezek, a kétségtelenül sacralis jellegű ábécés felíratok hasonló értelemben szerepeltek, nem mágikus, hanem misztikus jelentésűek voltak. Ha, mint Cumont megállapította (l. az 50. jegyzetet), a meg nem fejtett keresztény ritusok megértéséhez sok esetben azok keleti előzménye, forrása adja a megoldás kulcsát, nyilvánvaló, hogy oly közös ritusnál vagy szimbolumnál, melynek a keleti vallásban való alkalmazását nem tudjuk értelmezni, viszont a keresztény körben való előfordulását régi tanuk egybehangzó magyarázata alapján ismerjük s joggal tarthatjuk az ősi hagyomány továbbélésének, ezt, a kereszténységben neki tulajdonított értelmét lehet és kell a rejtélyes keleti esetre alkalmaznunk: így következtethetünk a templomszentelési ábécés fölíratoknak a középkori liturgikusoktól összhangzóan adott magyarázatából a pogány szentélyek ábécés fölíratainak sacralis, misztikus értelmére.

Antik, egykorú értelmezések hiányából eredő rejtélyességük onnan ered, hogy ezek az ábécés fölíratok keleti istenségek kultuszhelyein szerepeltek. Ezek a keleti vallások misztérium-vallások, amelyeknek sajátosága, hogy tanakat, a misztérium logosát, a szent legendát szigorú titokként (Apuleius Met. 11, 21—22: *sacrorum arcana; arcana purissimae religionis secreta*) tanították a beavatandóknak; s azért csak előszóval adták át egymásnak; arról mások előtt beszélni, vagy azt írásba foglalni nem volt szabad. Apuleiusnál mondja Lucius beavatásáról (Met. 11, 23): *Quaeras forsitam..., quid dictum, quid factum? dicerem, si dicere liceret; cognosceres, si liceret audire. Sed parem noxam contraheret aures et linguae illae temerariae curiositatis*. A legerősebb tilalakkal védték a tant a profanizálás (*a curiositate profanorum*) ellen.

Ha az őkeresztények, mint fentebb láttuk, a katechumenek initiációját az apokaliptikus ω és az alphabetum magyarázatával végezték és hitvallásuk jeleként ezt vették az elhunyt hívő sírkövére, a templomszentelésnél pedig a hamukeresztes ábécével a liturgikusok szerint a betűivel leírható sacra doctrinát jelezték, másfelől meg pogány szentélyek falába illesztett alphabetumos fölírataink vannak, melyekben a misztérium logosának, legendájának jelzését láthatjuk, avagy a falra festett szent legendás képeket a misztérium deiknymenáinak magyarázataként alájuk festett ábécé kíséri, önként adódik, hogy ez utóbbiakra is alkalmazzuk Remigius már fent idézett mondását: *Quid autem per alphabetum nisi initia et rudimenta doctrinae sacrae intelligi convenit?*

A ritus átvételét, átváltását a keleti kultuszoknak és az őkereszténységnek Kis-Ázsiában és Szíriában való szoros érintkezése, egymásra való hatása teszi érthetővé. Ez az érintkezés épp fölírataink korában, a Kr. u. II. és III. században volt a legelevenebb, amikor az új hit szentélyei a pogányokéi mellett emelkedtek, mint pl. a dura-europosi keresztény templomot is ez időben (232. Kr. u.) építették fel a palmyrai baalok szentélye tözsomszédságában.

E kornak vallásosságát a misztériumos vallások elterjedése jellemzi,⁶⁵ amikor az Eleusiniák újjáéledése mellett a keleti istenek, különösen Mithras és Kybele, Isis és Sabazios meg a szíriai baalok kultuszai virágoztak, Nyugaton is elhatalmasodtak s nagy hódításokat tettek mind az egyszerű emberek, mind a műveltek körében. A kereszténységnek ezekkel a misztériumos vallásokkal erős harcot kellett folytatni és ebben a versengésben az ellenfélnél dívó, a néptől megszokott és ked-

⁶⁵ Mint azt J. Geffeken. Der Ausgang des griech. röm. Heidentums (1920) c. szép könyvében kifejti.

volt kultuszcsелеkmények és szimbolumok tudatos átvételével is iparkodott annak híveit magának megnyerni. Mikor a késő eszászari korban Keletről, Szíriából az alphabetum misztikus alkalmazása átszarmazott a keleti kultuszokkal Nyugatra, a keresztény egyház ezt is átvette rítusai közé.

A szinkretizmus ezen korából való pannóniai fölíratunk. Ennek az ábécé alá írt s kellő figyelemre nem méltatott toldaléka, a harmadik sorban olvasható *ex visu*, újabb támpontot adhat értelmezéséhez, ha párhuzamba állítjuk azzal a leírással, melyben Apuleius Metamorphosesei hőséne az Isis misztériumokba való beavatásáról szól, amikor Lucius képében az író tudvalevőleg saját magát rajzolja. A párhuzambaállítás annál megokoltabb, mert a szóbanforgó munka fölíratunkkal körülbelül egykorú (153. Kr. u.), alig két évtized van közöttük, írója pedig a misztériumos valóságokat saját tapasztalatából ismerte: *Sacrorum pleraque initia in Graecia participavi... At ego multumque sacra et plurimos ritus et varias caerimonias studio veri et officio erga deos didici* (Apol. 55). Mikor initiációjának külsőségeit leírja (Met. XI, 22, 23), — mert hiszen csak ezeket volt szabad elárulni (*quod solum potest sine piaculo ad profanorum intelligentias enuntiari*) — amelyek során a főpap a szentélyből előhozott hieroglifák könyvekből (*de opertis adyti profert quosdam libros, litteris ignorabilibus⁶⁶ praenotatos*) magyarázta meg neki a misztérium alytanait, amelyeket a felavatandónak tudni kell (*quae forent ad usum teletae necessario praeparanda*), akkor nála is sűrűn szerepel az *ex visu*: minden az istenség parancsa folytán (*iussu*) történik, melyet az állandóan, ismételt éjjeli látomások útján (*ex visu*) közöl Luciusszal és a főpappal.⁶⁷

Amit Apuleius mesél Isis és Osiris jelenéseiről, ugyanarról tanúskodnak mindenfelől a korabeli fölíratok. A miszticizmussal teli bizarr kor emberei hittek az isteni jelenésekben. Klasszikusan bizonyítja ezt a sok egyéb példa közül Juppiter Dolichenusnak nemrég, 1935-ben az Aventinuson Colinitől föltárt szentélye, melynek gazdag exvotóinak legnagyobb részét a hívők *ex visu*, *ex iussu dei* állították a II. század végén és a III. század elején.⁶⁸ Ugyanakkor Carnuntumban a Dolocenum

⁶⁶ Isis kultuszáról lévén szó, világos, hogy a *litterae ignorabiles*-en hieroglifákat kell érteni.

⁶⁷ *Nec fuit nox una, vel quies aliqua, visu deae monituque ieiuna.* (Met. II, 19). — *Noctis obscurae non obscuris imperiis evidenter monuit (dea)* (Met. II, 22), — vagy: *mirificis imperiis... sic instruxit nocturna divinatione clemens imago* (Met. II, 23). — *Hactenus divini somnii suada maiestas, quod usus foret, pronuntiavit* (Met. II, 30).

⁶⁸ A. M. Colini, La scoperta del santuario delle divinità Dolichene sull'Aventino. Bull. d. Comm. Arch. Com. 63, 1935, 155. Ugyanő: Epigraphica 1, 1939, 122, 125.

négy fogadalmi ajándékán van jelezve, hogy *ex viso, iussu dei* adományozták. Ezek közül háromnak fölírata⁶⁹ pontosan megnevezi a följajánlókat, akik, s egyik az okot is, amiért a relief-képet, ill. az oltárokat dedikálták (*pro salute sua et suorum*). A negyediknek a mi ábécés fölíratunk sem nevet nem ad, sem egy árva szóval nem mondja, miért szentelte istenének ezt a rejtélyes ajándékot, mely teljesen elűt a szokásos szobor vagy relief vagy oltár alakjában dedikált anathemáktól. Ha mármost arra emlékezünk, hogy a miénkkel rokon, ugyancsak szíriai istenek szentélyéből való többi három ábécés fölírat (a puteoli, nápolyi és római)⁷⁰ szintén, ellentétben a fölíratok általános szokásával, elhallgatja az adományozó nevét és az exvoto célját, és Apuleiusnak idevonatkozó, fentidézett tudósítására gondolunk, önként adódik a következtetés, hogy ezek az ábécék amolyan, Lucius initiációjánál használt *litterae ignorabiles, quibus sacerdos praedicat, quae forent ad usum teletae necessario praeparanda* s hajlandók leszünk ezeket a fölíratos ábécéket, melyeknek misztikus jellegét már megállapítottuk, közelebből úgy értelmezni, hogy minden valószínűség szerint valamiféle initiatio titkos rítusánál használták, amikor a misztikus kultusz *candidatusait* *frater*-ekké, *patronus*-okká meg *princeps*-szé avatták — a *Dolicheni colitores* ezen rendfokozatai ismeretese a fölíratokból⁷¹ — és amikor a *sacerdos dei* mint *mystagogos* a befűsorból, melyben az összes szavak, minden tudás elemei *zárva* *göcsör*-re foglaltatnak, magyarázta nekik a misztérium logosát: *initia et rudimenta doctrinae sacrae*. E célból ajánlhatták föl a hívők isteni meghagyás folytán, *ex visu* a márványba vésett alphabetumokat a szentélyben. De ezt a célt a táblán jelezni nem volt szabad, mert tiltotta a misztérium-vallásoknak a titoktartásra vonatkozó parancsa, amely megtiltotta egyúttal azt is az adományozó *mystes*-nek, hogy nevét odaírja. Ezért olyan szükséztű és néma a carnuntumi fölírat és társai.

Megszólaltattuk a néma követ, mely alkalmat adott a szentélyekből előkerült ábécés fölíratok problémájának fejtésére. S ha Apuleius leírására támaszkodó gondolatunk, hogy a márványba vésett befűsor esetleg az initiatio szertartásánál szerepelhetett, nem is egvéb, mint a dolog természetét szerint közelebből nem bizonyítható föltevés, annyit mindegyesetre sikerült az írók és emlékek, párhuzamok és eredet tanúságai szerint megállapítanunk, hogy carnuntumi fölíratunk és társai nem a primitív mágia, hanem a magasabb fokú misztika kö-

⁶⁹ CIL III 11129, 11136. Kan. Juppiter Dolichenus (1943) no 89, 92, 95.

⁷⁰ Röm. Mitt. 18, 1903, 73, 74, 80. (Hülsen).

⁷¹ Colini: Epigraphica 1, 1939, 128 sk. = Kan. Juppiter Dol. 95 no 140. — CIL VI 416 = Kan. i. m. 97 no 141. H. Demircioglu, Der Gott auf dem Stier (1939) 96.

rébe tartoznak, nem démonüző, bajhárító célzatúak, hanem sacralis jellegűek, hogy az ábécé betűiből korlátlanul alakítható szavak révén titkos, csak a beavatottak számára érthető beszédet jelképeznek és ezzel misztikus célt, ritust szolgáltak — ilyenképpen sikerült talán e föliratokat a belőlük magyarázott Alphabetzauber igézete alól felszabadítani.

Annak kapcsán pedig, hogy az antik szentélyek ábécés föliratai átszármaztak az ékeresztény rituáléba és a templomszentelésnél ma is szerepelnek, rá lehet mutatnunk arra, hogy a pogány szokás átvétele újabb adat azon tények sorában, melyek iga olják, hogy az antik világnak kereszténnyé való átalakulása minden harc és versengés ellenére sem jelentett az egész vonalon a régi világgal való teljes szakítást, hanem egy egy ponton csak átértékelés volt, mint a mi esetünkben egyszerű átváltás: a régi tömlőbe töltötték az új bort.